

готську Тіру розглядати як автономну одиницю і протиставляти племінному оточенню. Можливість включення міста в систему економічних зв'язків племінного союзу з високорозвинутою диференціацією суспільного виробництва цілком імовірна. В такому разі не слід розглядати корінні зміни в культурі варварських племен виключно як результат зовнішніх впливів античного міста, а черняхівське населення як споживача готових форм. Можливо, воно успадкувало культуру античної Тіри, включивши останню в сферу свого соціального, економічного і політичного життя.

Н. М. КРАВЧЕНКО, В. Н. КОРПУСОВА

Некоторые черты материальной культуры позднеримской Тире

Резюме

Комплекс позднеримского времени из Тире является одним из самых интересных по своему составу, так как включает наряду с типичными севернопричерноморскими типами сероглиняной гончарной посуды и керамику черняховского типа. Кроме того, уникальным можно считать состав амфор римского времени, представленных в нем в основном позднейшими типами, которые до этого были широко известны в Восточной Европе лишь в памятниках черняховской культуры. Хронологические и типологические сопоставления позволяют установить как наиболее вероятную дату комплекса—IV в. н. э., что подтверждается и стратиграфическим положением находок. Этот вывод предполагает существование Тире и в послеготское время. Примечательным является то, что все элементы данного комплекса получили распространение в памятниках черняховской культуры, указывая на единый социально-экономический уровень развития населения.

Є. О. ГОРЮНОВ

Про періодизацію деснянських старожитностей другої та третьої чверті I тисячоліття н. е.

Старожитності другої та третьої чверті I тисячоліття в межиріччі Десни стали відомими наприкінці 50-х років, після відкриття так званої почепської культури, що їм передувала. Разом з останньою вони заповнили лакуну між юхнівською культурою раннього залізного віку та роменською VIII—X ст. Разра в Подесенні налічується близько 80 пам'яток цього часу. Необхідно зазначити, однак, що в результаті розкопок виявлено лише нечисленні матеріали.

Запропоновані дати, особливо для пам'яток, на яких не знайдено датуючих речей, сумарні і недостатньо обгрунтовані. Вони базуються на загальних типологічних ознаках виявленого посуду, ще ніким не класифікованого навіть щодо окремих пам'яток. Внаслідок такого датування старожитності, що не є однорідними, нерідко належать до одного часу. Цим в багатьох випадках і пояснюється поява в літературі суперечливих думок про особливості та загальний напрямок історичного процесу в Подесенні в I тисячолітті. Деякі з висунутих версій, звичайно, небезпідставні, але потребують аргументації. Зокрема, навряд чи можна вважати повною мірою доведеним твердження про корінні зміни в культурі Подесення на початку III ст. (А. К. Амброз) або в VIII ст. (І. І. Ляпушкін, В. В. Седов та ін.), пов'язані начебто із зміною населення¹. На сучасно-

¹ А. К. Амброз. К истории Верхнего Подесенья в I тысячелетии н. э.—СА, № 1, М., 1964, с. 56—71; В. В. Седов. Славяне верхнего Поднепровья и Подвипья.—МИА, № 163, М., 1970, с. 48—53; И. И. Ляпушкин. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства.—МИА, № 152, М., 1968.

му етапі досліджень можна припустити, що відмінності між пам'ятками зумовлені лише незначним хронологічним розривом.

У зв'язку з датуванням пам'яток доромєнського часу і можливостями хронологічного членування їх висловлювались протилежні думки. За В. В. Седовим, старожитності цього часу в Верхньому Подніпров'ї поділяються на дві хронологічні групи: почепську (I—IV ст.) і так звану балтську (третья четверть I тисячоліття²). І. П. Русанова, яка виділяє для Подніпров'я локальні групи пам'яток і зараховує до однієї з них (тушемлинської) ряд деснянських селищ, датує цю групу сумарно третьою четвертю I тисячоліття³. І. Вернер схиляється до того, що датуючий матеріал VI—VIII ст. на Верхньому Подніпров'ї відсутній. Це, на його думку, знайшло б своє пояснення в тому разі, якщо визнати «обезлюднення цієї території, починаючи з часу близько 500 р.»⁴. І. І. Ляпушкін відносив деснянські старожитності післяпочепської пори до IV—VIII ст., вважаючи, що більш точний час їх ще не можна визначити⁵. Інакше підійшов до тих же пам'яток П. М. Третьяков, який вивчає їх протягом ряду років, але його дати часто умовні⁶.

Труднощі у розробці хронології викликані передусім недостатньою звичністю пам'яток. Позначається також і те, що досліджувались в основному поселення, для яких характерні невеликі розміри і бідний знахідками культурний шар. Крім кераміки, трапляються тільки ножі та шила, рідко прикраси та інші речі, що мають більш-менш вузькі дати. Аналогом деснянським селищам щодо цього є ранньослов'янські пам'ятки корчацького типу, які датуються на підставі типологічних ознак виявленої в них кераміки. Лише хронологію пізніх комплексів (VIII—X ст.) І. П. Русанова визначає за деякими речами⁷.

Загальні хронологічні рамки розглянутих старожитностей відповідають III—середині VIII ст. Нижня межа певною мірою окреслюється датами, прийнятими для почепських пам'яток. За А. К. Амброзом, ці пам'ятки існують до кінця II ст. і не переходять у III ст. «Або в цей час (III ст. — Е. Г.) змінюється культура, — пише він, — або ж їх існування припиняється з невідомих причин»⁸. Хронологію почепських старожитностей цей дослідник встановлює завдяки знахідкам фібул пізньолатенської схеми з суцільним пластинчастим приймачем. Вихідними формами для них не без підстав вважаються «воїнські» фабули та дротяні підв'язні. В почепському шарі Синківського поселення знайдено вічкову фібулу основної серії I—II ст.⁹

Під поняттям почепська культура В. В. Седов об'єднує пам'ятки не тільки I—II ст., але й III—IV ст., такі, як селище поблизу с. Жуковка на Брянщині, де відомі відмінні від власне почепських форми ліплого кухонного, а також столового посуду. До того ж вони не такі різноманітні¹⁰. В. В. Седов ігнорує ту обставину, що пам'ятки III—IV ст. мають більше рис, відмінних від ранніх (I—II ст.), ніж від пізніших (V—VI ст.) пам'яток. Тому з його боку більш логічно було б вважати верхньою межею почепських старожитностей не IV, а VI або навіть VII ст., оскільки розвиток культури в Подесенні в другій і третій частині I тисячоліття, на

² В. В. Седов. Вказ. праця, с. 42—53.

³ І. П. Русанова. О керамике раннесредневековых памятников Верхнего и Среднего Поднепровья. — Славяне и Русь. М., 1969, с. 143—150.

⁴ И. Вернер. К происхождению и распространению аптов и склавенев. — СА, № 4. 1972, с. 113.

⁵ И. И. Ляпушкин. Вказ. праця, с. 8, 9.

⁶ П. М. Третьяков. О древностях середины и третьей четверти I тысячелетия в южных частях Верхнего Поднепровья. — СА, № 4, 1965, с. 63—77; його ж. У истоков древнерусской народности. — МИА, № 179. М., 1970, с. 52 та ін.

⁷ І. П. Русанова. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугем. — САИ, вып. 51-25. М., 1973, с. 17—22.

⁸ А. К. Амброз. Вказ. праця, с. 70.

⁹ Там же, с. 56—70.

¹⁰ В. В. Седов. Вказ. праця, с. 42—53.

думку дослідника, обумовлювався спадкоємністю і не зазнавав якісних змін ¹¹.

Слід зазначити, що інколи в літературі як основний критерій почепської або післяпочепської атрибуції пам'яток виступає лише їх датування. Але йдеться про типологічно близькі і генетично споріднені пам'ятки, отже, їх розмежування повинно проводитися на іншій, більш надійній основі і передусім шляхом порівняльного аналізу визначальних компонентів.

На зміну старожитностям третьої чверті I тисячоліття в Подесенні приходять роменська культура, для якої прийнято те саме датування, що і для сусідньої салтівської, хронологічно краще визначеної. Ряд спільних ознак свідчить про контакт між ними ¹².

Хронологія салтівської культури недавно була уточнена С. О. Плетнєвою, яка встановила, що найбільш ранні комплекси її не сягають далі середини VIII ст. ¹³ Якщо це так, то ми не маємо достатніх підстав для того, щоб вважати нижньою датою роменської культури час більш ранній, ніж середина VIII ст.

Існує думка, вперше висловлена Д. Т. Березовцем, що роменська культура виникає на основі пам'яток так званого волинцевського типу, які начебто являють собою самостійний, більш ранній етап слов'янської культури на Правобережжі і відповідають VI (VII)—VIII ст. ¹⁴ Цій точці зору протистоїть інша, розгорнута в працях І. І. Ляпушкіна, припущення якого більш вірогідні ¹⁵. Так, він вважає, що волинцевські пам'ятки, хоч і мають своєрідну в деяких рисах кераміку, в цілому близькі до роменсько-боршевської культури і, отже, належать до одного з нею часу.

Як слушно відзначив І. І. Ляпушкін, роменські старожитності неоднорідні. Якщо одні з них мають риси, спільні з пізнішою культурою давньоруського часу, то інші відрізняються певною архаїчністю. Серед останніх, зокрема Опшніянське городище, на якому з гончарної кераміки знайдено лише уламки амфор так званого салтівського типу, звичайних і для волинцевських старожитностей ¹⁶. Типові для них елементи можна знайти в кераміці Новотроїцького (IX — початок X ст.), а також інших роменських городищ, які датуються сумарно VIII—X ст. ¹⁷ Є ще факти на користь трактування пам'яток волинцевського типу відповідно до концепції І. І. Ляпушкіна. Так, шкала хронології старожитностей, що виступають під назвою почепських або дороменських, скоріше за все відповідає часу між початком III ст. і серединою VIII ст. Співвідношення пам'яток в цих рамках може бути встановлене на підставі порівняльного аналізу керамічних комплексів. Такою спробою є дослідження, проведені І. П. Русановою на матеріалах поселень корчакського типу. Правда, І. П. Русанова оперує окремими повними комплексами (Корчак I, VII, IX) з великою кількістю посудин, які дають уявлення про весь профіль ¹⁸. Для деснянських пам'яток, вивчених гірше, класифікація кераміки за формами і дальші підрахунки та кореляція є більш умовними.

¹¹ П. П. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, с. 200—285; його ж. У истоков древнерусской народности, с. 52—67; В. В. Семенов. Вказ. праця, с. 42—53.

¹² И. И. Ляпушкин. О датировке городищ роменско-боршевской культуры. — СА, IX, М., 1947.

¹³ С. А. Плетнева. От кочевий к городам. М., 1967, с. 135—143.

¹⁴ Л. Т. Березовец. Дослідження на території Путивльського району Сумської області. — АП, т. III, К., 1952, с. 242—250; його ж. Севряне (перед образованием Киевской Руси). Автореферат кандидатской диссертации. М., 1969, с. 6—18.

¹⁵ И. И. Ляпушкин. К вопросу о памятниках волинцевского типа. — СА, XXIX—XXX, 1959, с. 58—83.

¹⁶ И. И. Ляпушкин. Материалы к изучению юго-восточных границ славян в VIII—X вв. — КСИИМК, вып. XIX, М., 1946, с. 112—127.

¹⁷ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА, № 74, М., 1958, с. 32—46, 167—179.

¹⁸ И. П. Русанова. Вказ. праця, с. 10—15.

Зразки посудин, використаних для зіставлення, виділено шляхом класифікації кераміки з дев'яти поселень. Сім пам'яток розташовано в середній течії Десни в районі Новгород-Сіверського та Сосниці. Це селища Лавриків Ліс, Стрелиця, Заяр'я поблизу сіл Дехтярівка та Кудлаївка, Целиків Горб в гирлі р. Смяч (за 9 км вище м. Новгород-Сіверського по Десні), Кириївка (вище Сосниці). Два інших поселення — По-

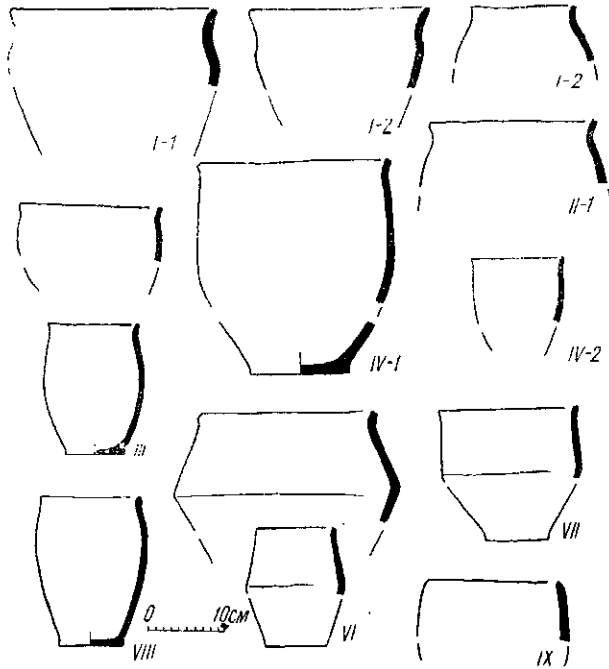

Рис. 1. Види та варіанти кераміки деснянських пам'яток III—VII ст. Римськими цифрами позначені види посудини, арабськими — варіанти.

судині в середній течії р. Судості та Смольянь на правому березі Десни поблизу м. Брянська¹⁹. Вказані пам'ятки досліджувались в останні роки Деснянським загonom ІА АН СРСР під керівництвом П. М. Третьякова.

Загалом серед посуду визначено дев'ять видів, кожний з яких дає серії хоча б в одному з комплексів і простежується принаймні на двох пам'ятках. Деякі види мають варіанти. В зв'язку з тим, що повні форми поодинокі, за критерій поділу кераміки взято в основному відмінності в профілюванні верхніх частин посудин (рис. 1).

До першого виду належать розкриті посудини з високою шийкою. Віщя слабо відігнуті назовні, край їх округлений або зрізаний. Тулуб конічної форми. За характером верхньої частини виділено два основні варіанти: 1) посудини з похилими округлими плічками; 2) більш розкриті екземпляри з плічками, вигнутими під кутом. Відмінності є і в розмірах виробів. Для першого варіанта властиві посудини з шийкою діаметром 30—40 см, для другого — менше 30 см.

Другий вид утворюють опуклобокі горщики, звужені біля шийки, з найбільшим розширенням в середній частині. Тут також наявні два ва-

¹⁹ П. Н. Третьяков, Е. А. Горюнов. Отчет об археологических исследованиях в Новгород-Северском и Сосницком районах Черниговской области УССР в 1969 г. — Архив ЛОИА АН СССР, ф. 35, оп. 1, 1969, п. 1618; П. Н. Третьяков. Древности второй и третьей четверти I тысячелетия в Верхнем и Среднем Подесенье. — Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974; його ж. Финно-угры..., с. 258—263.

ріанти. Перший характеризується посудом з короткими, слабо вигнутими назвнн вінцими та низькою шийкою. Край вінць округлий, інколи прикрашений косими насічками. Діаметр їх — від 16 до 25 см, але частіше не перевищує 20 см. Другий варіант становлять горщики з короткими вертикальними або загнутими до середини вінцими, які мають округлий та сплюснений край. Розміри ті ж, що й у першого варіанта.

Третій вид представлений широко розкритими горщиками з ледве наміченою шийкою і чітко окресленими плічками, що мають плавний ви-

Район	Пам'ятки	Види та варіанти кераміки											
		I-1	II-1	III	IV-1	II-2	V	VI	IV-2	I-2	VII	VIII	IX
Середня Десна	Лавриків Ліс	•••••	•••••		•••••	••	•••••	••	•••••				
	Кцирївка		•••••		•••••		•	•••••					
	Фороствовичі	•	••	•••••	•••••	•••••	••	••	••	•••••			
	Вишеньки				•••••					••			
	Целиків Горб (житло1)				••		••	•••••	••	•••••	••	•••••	••
	Зияр'я				••	•••••	•••••	•••••	•••••	•	•••••	•••••	•••••
	Стрелиця (житло2)					•	•		•••••		•••••	••	
Верхня Десна	Посудичі			••		•••••	••	•••••	••		•	•••••	
	Смольянь				••	••	•••••	•••••	•••••	•••••	•••••	•••••	•••••

Табл. I. Розподіл видів та варіантів посуду на деснянських поселеннях III—VII ст.

гин. Вінця короткі, злегка відігнуті назвнн, з округлим або зрізаним краєм, інколи вкритим косими насічками. Діаметр шийки — від 14 до 24 см.

Четвертий вид — це посудини з широкою, майже непрофільованою шийкою та опуклими боками. В літературі вони фігурують під назвою туюльноподібних. Серед них виділено два варіанти: великі товстостінні посудини з звуженою верхньою частиною діаметром від 26 до 40 см; невеликі горщики з розкритою або трохи звуженою шийкою, які відрізняються більш витягнутими пропорціями. Посудини другого варіанта мають виразну шийку. Найбільший діаметр, як правило, припадає на верхню третину висоти, а у першого варіанта — на її середину. Співвідношення між ними і висотою становить приблизно 1 : 1,5. Вінця діаметром від 12—14 до 20—22 см.

П'ятий вид — горщики банкоподібної форми, максимальний діаметр яких у півтора-два рази менший висоти і припадає на її середину, а діаметр шийки (12—16 см) і дна дорівнюють або майже дорівнюють один одному.

Горщики шостого виду мають біконічний тулуб і найрізноманітніші розміри. Ребро, як правило, розташоване на середині висоти. Його утворює різкий, рідше плавний перегин стінок. Вінця прямі невиділені або короткі відігнуті назвнн, діаметром від 14—16 до 35—40 см.

Екземпляри сьомого виду циліндроконічної форми. Злам стінок у середній частині звичайно має вигляд чіткого ребра. Вінця також прямі невиділені або короткі, відігнуті назвнн, діаметром від 14—16 до 25—30 см.

До восьмого виду належать невеликі горщики витягнутих пропорцій:

з короткими вертикальними або слабо відігнутими назовні вінцями діаметром 12—16 см та пологими плічками. Максимальний діаметр посудини — у верхній третині висоти.

Банкоподібні горщики дев'ятого виду мають загнутий досередини край і невиразні плічка. Діаметр вінець — 16—22 см.

Як показує кореляційна таблиця (табл. I), посудини сьомого, восьмого та дев'ятого видів пов'язуються лише з тими комплексами, для яких

Район	Пам'ятки	Із закраїною		Діаметр см				Днище тов-стіше за стінку			Кутастий пере-хід до стінки (з середини)			З слідами підсопки	
		Біль-ше 50%	Мен-ше 50%	до 9	9-12	13-16	Світ-ше 16	до 50%	50-60%	Біль-ше 60%	до 70%	70-80%	Біль-ше 80%	до 50%	Біль-ше 50%
Середня Десна	Лавриків Ліс		+	4	2	1	3		+				+		+
	Кириївка		+	3	2	1	4	+					+		+
	Форостовичі		+	3	1-2	1-2	4	+					+		+
	Вишеньки	+		3	1	2		+					+		+
	Целиків Горб (житло1)	+		2	1	3				+		+		+	
	Заяр'я	+		3	1	2				+		+		+	
	Стрелиця (житло2)	+		2-3	1	2-3				+	+			+	
Верхня Десна	Посудичі	+		2-3	1	2-3				+	+			+	
	Смольянь	+		3	1	2	4			+	+			+	

Табл. II. Статистичний аналіз днищ посудин деснянських пам'яток III—VII ст. Цифри позначають місця груп кераміки за кількісним показником.

майже або зовсім невластивий посуд першого і третього видів, а також першого варіанта виду 2. Останні представлені головним чином на трьох пам'ятках — Лавриковому Лісі, Кириївці та Форостовичах. Там же, а також на селищі Вишеньки численними є вироби першого варіанта четвертого виду, тоді як на всіх інших поселеннях вони поодинокі. Тут переважають такі форми: на Целиковому Горбі і Смольяні — посудини другого варіанта і другого виду, а також екземпляри сьомого виду, в Заяр'ї — шостого та сьомого і, крім того, другого варіанта і другого виду. Ці форми не є провідними або навіть зовсім не представлені в Лавриковому Лісі, Кириївці та Форостовичах.

Таким чином, корелювання дає змогу розділити аналізовані комплекси на дві групи. До першої входять Лавриків Ліс, Кириївка, Форостовичі, до другої — решта пам'яток, за винятком селища Вишеньки, де чітко виділяється лише один вид посудини, — четвертий в двох своїх варіантах. Ці групи різко не відокремлюються одна від одної, бо є і ряд спільних форм. Це свідчить про єдність розвитку обох груп. Відмінності між ними стосуються не тільки описаних видів, але й інших ознак кераміки — розмірів посудин, форм днища тощо. Так, великі посудини з діаметром шийки понад 24 см, а днищ — 13—16 см, переважають тільки в комплексах першої групи — на селищах Лавриків Ліс та Кириївка. У Форостовичах вони також численні, хоч не становлять тут відносної більшості, як і посудини менших розмірів. Для другої групи характерні вироби середніх розмірів з діаметром шийки 15—19 см або 20—24 см і днищ — 9—12 см (табл. II).

Статистичний аналіз форми днищ також вказує на відмінності між групами. Якщо в першій чисельну перевагу дістали днища без характерного виступу по краю, то в комплексах другої вони здебільшого мають закраїну (табл. II).

Сліди підсіпки шамоту і рідше піску звичайні для посудин обох груп, але в комплексах першої вони трапляються приблизно в два рази частіше (табл. II). Товщина днищ у цій групі переважно дорівнює товщині стінок посудин або дещо менша. В кераміці другої групи основну масу становлять масивні днища, товстіші, ніж стінки. Далі, у посудин обох груп внутрішній перехід від днища до стінки нерідко різкий, під кутом, при цьому він спостерігається частіше у комплексах першої групи. Для неї типовими є короткі, ледь відігнуті вінця з потоншеним краєм.

В комплексах другої групи майже у третини посудин шийка не профільована і має вінця однакової товщини (табл. III). Виняток становить лише кераміка Смолянці та Посудичів.

Таким чином, як кореляція форм, так і статистичний аналіз деяких ознак кераміки підтверджують існування двох груп деснянських пам'я-

Район	Пам'ятки	Діаметр в см					Зплатише-ним краєм		Невіділені	
		менше 11	11-14	15-19	20-24	більше 24	30-50 %	до 30%	30-50 %	до 20%
Середня Десна	Лавриків Ліс	5	2-4	2-4	2-4	1	+			+
	Кириївка	5	2-4	2-4	2-4	1	+			+
	Форостовичі	5	1-4	1-4	1-4	1-4	+			+
	Вишеньки	5	2-4	2-4	2-4	1	+			+
	Целиків Гора (житло1)	3-5	1-2	1-2	3-5	3-5		+	+	
	Заяр'я	4-5	4-5	1-2	1-2	3		+	+	
	Стрелиця (житло2)	4-5	3	1-2	1-2	4-5		+	+	
Верхня Десна	Посудичі	5	2-3	2-3	1	4	+		+	
	Смолянці	4	2-3	2-3	1	5	+		+	

Табл. III. Статистичний аналіз вінців посудин деснянських пам'яток III—VII ст. Цифри позначають місця груп кераміки за кількісним показником.

ток післяпочепської пори. Більш ранньою з них є перша, куди входять селища Лавриків Ліс, Кириївка та Форостовичі. Абсолютне датування її встановлюється на підставі знахідки в одному з жител поселення Лавриків Ліс T-подібної фібули з підв'язною ніжкою. Вона датується другою половиною III—IV ст.²⁰ З Кириївки походить уламок такої ж фібули. На селищі Лавриків Ліс, крім того, знайдена залізна шпилька з голівкою у вигляді кільця, а в Кириївці — посохоподібна шпилька. Вони датуються широко, але в старожитностях пізніше IV ст. майже невідомі. Це стосується і ножів з горбатою спинкою, знайдених на тих же селищах. Якщо ці пам'ятки можуть датуватись III—IV ст., то комплекс Форостовичів, типологічно тісніше пов'язаний з другою групою, слід віднести до пізнішого часу. Загальні хронологічні рамки першої групи — III—V ст. З нею можна зіставити деякі інші пам'ятки з числа досліджених Деснянським загоном. Вони відомі за невеликими колекціями кераміки, що походить з окремих шурфів та матеріалу, зібраного на оранці. Йдеться про селища, де трапились уламки посудин тільки перших трьох видів: це урочище

²⁰ П. Н. Третьяков. Селище в Лавриковом Лесу. — Новое в археологии. М., 1972, с. 119—123, рис. 3, 1.

Загребелля на околиці с. См'яч Новгород-Сіверського району²¹ та пам'ятка поблизу с. Кветунь на Брянщині²².

Типологічно перша група найближче стоїть до так званого київсько-го типу пам'яток і типу Абідні, які датуються II (III)—V ст.²³

Другу групу старожитностей слід датувати V—VII ст. Абсолютна хронологія її визначається кількома знахідками. В ранньому комплексі

Целикова Горба (житло 1) є бронзова квадратна пряжка з округлими виступами по кутах²⁴. За аналогіями вона має належати до V—VIII ст.²⁵ В могильнику См'яч, зв'язаному з цим поселенням, знайдені залізна пряжка та бляшка V—VI ст.²⁶ Бронзова пластинка з гратчастим орнаментом, що датується А. Н. Амбровом VI ст., виявлена в Посудичах²⁷. Селище Смолянь, за даними радіовуглецевого аналізу, датується кінцем VI—VII ст.²⁸

З інших деснянських пам'яток до другої групи можуть бути зараховані могильник Усок, що дав кілька речей VI—VII ст., селище Левкін Горб, Рівчак, Хохлів Вир, Яковлевичі та ін. З поселення Хохлів Вир походить трилопатевий наконечник стріли з уступом на переході вістря до черешка (друга половина VI—VII ст.)²⁹.

За типологічними особливостями кераміки пам'ятки другої групи близькі до Колочинського городища (I) та подібних пам'яток південно-східної Білорусії (біховська культура, за Л. Д. Пободем), а також до старожитностей того ж часу в Курському Посеймі³⁰.

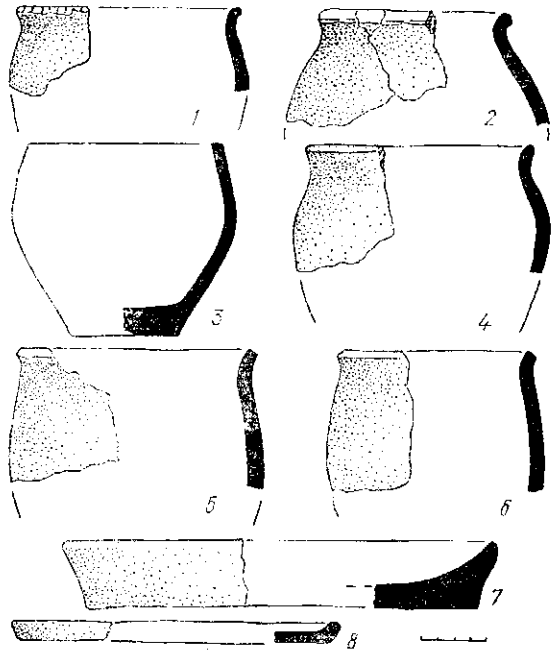

Рис. 2. Кераміка поселень третьої групи.

1, 3, 6—8 — Целиків Горб (житла 2 та 3); 2, 5 — Макишин; 4 — Стрелиця (житло 1).

²¹ Матеріали з розвідок П. М. Третьякова і Є. А. Горюнова 1967, 1968, 1970 рр. (зберігаються в ЛВ ІА АН СРСР).

²² Л. В. Артишевська. Могильник раннеславянского времени на р. Десне. — МИА, № 108, М., 1963, с. 85—96.

²³ В. Н. Даниленко, В. П. Дудкин, В. Н. Круц. Археолого-магнитная разведка в Киевской области. — Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг. Киев, 1967; Очерки по археологии Белоруссии, ч. I. Минск, 1970, с. 168—183.

²⁴ Е. А. Горюнов. Селище Целиков Бугор на Средней Десне. — КСИА АН СССР, вып. 129, М., 1971, с. 42—46, рис. 14.

²⁵ М. Х. Багаев, В. Б. Виноградов. Раскопки раннесредневекового могильника у с. Харачой. — КСИА АН СССР, вып. 132, М., 1972, с. 80—86.

²⁶ Е. А. Горюнов. Некоторые древности I тысячелетия н. э. на Черниговщине. — Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 119—121.

²⁷ А. Н. Амбров. Южные художественные связи населения верхнего Поднепровья в VI в. — МИА, № 176, М., 1970, с. 70—71.

²⁸ П. Н. Третьяков. Фишо-угры..., с. 259.

²⁹ В. А. Падин. Раннеславянские поселения и могильник в районе Трубченска. — СА, № 3, 1960, с. 317; Э. А. Симонович. Поселения VI—VII вв. на Черниговщине. — КСИА АН СССР, вып. 120, М., 1969, с. 64—66; Е. А. Горюнов. Древности I тысячелетия н. э. нижнего течения р. Снова. — КСИА АН СССР, вып. 140, 1974.

³⁰ Л. Д. Пободем. Раннесредневековые древности Белоруссии (VI—IX вв. н. э.). — Berichte über II Internationalen Kongress für Slawische Archäologie, bd. III. Berlin, 1973, с. 491—500, рис. 4. Э. А. Симонович. Городище Колочин I на Гомельщине. — МИА, № 108, М., 1963, с. 97—137

Для періоду VII — першої половини VIII ст. може бути виділена третя група пам'яток, до якої належать селища Целиків Горб (житла 2 та 3), Стрелиця (житло 1) та Макішин³¹. Від порівняльного аналізу їх кераміки довелось відмовитись через бідність матеріалу. Однак він явно дисонує з тим, що визначає специфічні риси кераміки першої і другої групи. Справді, наявні тут форми невластиві жодній з них (рис. 2). Зокрема, привертають увагу горщики з добре виділеними плічками та шийкою і відігнутими назовні вінцями (рис. 2, 1, 4). За профілюванням та загальними пропорціями вони нагадують посудини роменської культури. Вінця, як правило, мають сплюснений, а не округлий край, характерний для посуду інших груп.

Край посудин в окремих випадках прикрашено ямками. Денця без закраїн, деякі мають відбитки осі ручного круга. Серед кераміки третьої групи є сковорідки не тільки з низьким, але й з високим бортиком (рис. 2, 7, 8). Зрештою, треба відзначити, що пізній комплекс Целикова Горба (напівземлянки 2 та 3) містить уламки гончарного, так званого салтоїдного посуду VII—VIII ст.³²

Відмінності третьої групи від двох інших простежуються не лише на кераміці. На поселеннях відкрито напівземлянкові житла з пічками в куті³³. Ці будівлі мають мало спільного з житлами більш раннього часу, для яких характерні оцорний стовп у центрі та розміщене поблизу нього відкрите вогнище³⁴.

Таким чином, порівняльне вивчення кераміки кількох досліджених пам'яток Подесення дає можливість виділити ряд форм посудин, що виступають в різноманітних комплексах. Кореляція цих форм показує, що пам'ятки поділяються на дві часові групи. Як свідчать датуючі знахідки, перша група належить до III—V ст., а друга — до V—VII ст. Ще одна група старожитностей, що датується VII — першою половиною VIII ст., поки що має бути визначена лише в найзагальніших рисах. Для окремих пам'яток можна вказати вузкі дати. Всупереч думці І. Вернера, VI—VII ст. в Подесенні не представляють хіатуса, оскільки пам'ятки цього часу тут визначено як за типологією кераміки, так і за деякими речами. Разом з тим слід зазначити, що питання про хронологію деснянських старожитностей потребує дальшої розробки з врахуванням нових матеріалів.

Е. А. ГОРЮНОВ

О периодизации деснянских древностей второй и третьей четверти I тысячелетия н. э.

Резюме

Сравнительный анализ керамики ряда деснянских памятников послепечепской поры позволяет выделить девять видов (или форм) сосудов, выступающих в различных комплексах в разных более или менее устойчивых сочетаниях. С помощью корреляции устанавливается относительная хронология памятников, которые делятся на три временных группы: первая охватывает III—V вв., вторая — V—VII вв., третья датируется VII — серединой VIII в. Последняя пока может быть охарактеризована лишь в самых общих чертах. Абсолютные даты определяются по найденным вещам — фибулам, пряжкам и т. п. Для отдельных памятников возможны датировки более узкие, чем в целом для группы, к которой они относятся.

³¹ Е. А. Горюнов. Селище Целиков Бугор, с. 42—46; його ж. Древности I тысячелетия н. э...; П. Н. Третьяков. Древности второй и третьей четверти I тысячелетия.

³² Е. А. Горюнов. Селище Целиков Бугор, с. 42—46, рис. 14, 1—3, 5.

³³ Там же; П. Н. Третьяков. Древности второй и третьей четверти I тысячелетия н. э. в Среднем Подесенье. — АО 1970. М., 1971, с. 286.

³⁴ П. Н. Третьяков. Из предистории славянского жилища. — Archeologia Polska. Warszawa. XVI, 1-2, 1971, с. 235—248.